

<https://doi.org/10.30563/turklad.1355360>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 05.09.2023
Kabul Tarihi / Accepted date	: 01.11.2023
Yayın Tarihi / Date published	: 20.12.2023

Atıf / Citation

Bigzad, N. (2023). Afganistan Sahası Özbek Türkçesinde Akrabalık Terimleriyle Kurulan İkilemeler. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRK LAD)*. 7. Cilt, 2. Sayı, 461-470.

**AFGANİSTAN SAHASI ÖZBEK TÜRKÇESİNDE AKRABALIK TERİMLERİYLE
KURULAN İKİLEMELER**
Reduplications with kinship terms in uzbek turkic of afghanistan
NAJİBULLAH BİGZAD¹

Öz

Dilin temel söz varlığı arasında önemli yer teşkil eden akrabalık terimleri, bugün dünyada insanoğlu tarafından en çok kullanılan sözcükler arasında yer almaktadır. Çocuğun, aile ortamında öğrendiği sözcüklerin başında akrabalık isimleri gelmektedir. Geleneksel ilişkileri kapsayan bu sözcükler zamanla kalıplaşarak tek bir kavramı ifade eder haline gelmiş ve ikilemeyi oluşturmuştur. Bunun sonucu olarak diğer dünya dilleriyle karşılaştırıldığında Türk dili akrabalık terimleriyle oluşturulan ikilemeler bakımından oldukça zengin bir yapıya sahiptir. Bu çalışmada Afganistan sahası Özbek Türkçesinde akrabalık terimleriyle kurulan ikilemeler üzerinde durulmuştur. Bu amaçla Afganistan sahasında Özbek Türkçesiyle yazılmış metinler taranarak akrabalık terimleriyle kurulan ikilemeler tespit edilmiş, elde edilen bulgular anlam, köken ve kuruluş bakımından değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Özbekçe, Afganistan Sahası Özbek Türkçesi, Akrabalık Terimleri, İkilemeler

Abstract

Kinship terms, which have an important place among the basic vocabulary of the language, are among the most used words by human beings in the world today. Relative names are the most basic words that a child learns in the family environment. These words, which include traditional relationships, have turned into cliché words that convey a single concept over time and have formed reduplications. As a result, compared to other languages of the world, the Turkic language has a very rich structure in terms of reduplications formed by kinship terms. In this research, focused on the reduplications established with kinship terms in Uzbek Turkic of Afghanistan. For this purpose, the texts written in Uzbek Turkic in the field of Afghanistan were

¹ Öğretim Görevlisi, Kabil Eğitim Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. Kabil/Afganistan

El-mel:najibbigzad@keu.edu.af

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1549-1856>

examined and reduplications established with kinship terms were identified, the findings were examined in terms of meaning, origin and structure.

Keywords: Uzbek Turkic, Uzbek Turkic of Afghanistan, Kinship Terms, Reduplications

Giriş

İkileme, (Yun. hendiadyoin “iki ile iki aracıyla bir”; İng. hendiadyoin, reduplication dual; Alm. hendiadyoin, verdoppelung, zwillingsformen; Fr. hendiodyoin, redoublement; Rus. парные слова, редупликация повтор удвоение), sözcüklerin türlerine göre çeşitli görevler ses, şekil ve anlam özelliklerine göre tekrarlanmasıdır (Özeren, 2019:25). İkilemeler, hemen hemen her dilde kullanılan bir anlatım biçimidir. Türkçe, ikilemeli diller içinde sınırsız üretim imkanına sahip dillerden biridir (Çürük, 2016:397). Yunanca hendiadyoin terimiyle adlandırılan bu kuruluşlara koca Latin yazınında yalnızca birkaç örnek gösterilebilmekte, dünya dillerinden pek azında, Türkçedekine yaklaşan oranda görülen ikilemeler bugün ancak Türkçeye yakın oranda Korecede ve bir ölçüde Japoncada kullanılmaktadır (Aksan, 2015:67).

Arapça, Moğolca, Mançuca ve Buryat dillerinde de görülebilen ikilemelerin, örneksemenin bir ürünü olarak Sam dillerindeki iç büküne temel olabileceği de ileri sürülmektedir. Rusçada da çok yaygın olmamakla birlikte ikilemeler kullanılmaktadır. Ancak bu ikilemelerin de Türkçeden (Tatar Türkçesi, Çuvaş Türkçesi vd.) ve ikilemelerin kullanıldığı diğer Asya dillerinden (Mari dili vd.) örnekseme yoluyla alınmış olabileceği düşünülmektedir. Çince de yapısı itibarıyla ikileme ile pekiştirme yapmaya uygun bir dil olduğu için ikilemeler bu dilde çok sık kullanılmaktadır (Özeren, 2019:25).

Kalıplaşmış dil birimleri arasında önemli yer teşkil eden ikilemeler, bir dilin söz varlığını zenginleştiren en önemli unsurlardır. Türk dilinin her döneminde ve her lehçesinde çok belirgin olarak kullanılan bu öğeler, dilin gerek yapı, gerek sözdizimi, gerekse anlambilimi açısından en önemli niteliklerinden birini oluşturmaktadır (Aksan, 2015:67). Bugün sözlü ve yazılı iletişimde çok sık kullanılan bu yapılar, daha çok anlamı güçlendirmek, anlatımı özlü ve etkin kılmak amacıyla kullanıldıkları için üzerinde önemli çalışmalar yapılmıştır. Batı literatüründe ikilemeler için “pléonasmes, hendiadis” gibi terimler kullanılmıştır. Monteil, ikilemeyi Fransızca *pléonasmes* terimiyle adlandırarak “bir kavramın eş veya yakın anlamlı iki kelimeyle ifade edilmesi” şeklinde tanımlamıştır. Beeston ise ikilemeyi “hendiadis” terimiyle adlandırarak “birbirinden farklı ama anlam tayfları birbiriyle örtüşen iki kelimenin, örtüşük alanlarının ifade edilmesi amacıyla kullanılmasıdır” biçiminde açıklamıştır (Suçin, 2006:282).

Türkoloji alanında ikilemeler için “Türkiye T. hendiadyoin, ikileme, ikiz kelime, tekrar grupları, çift sözler, tekrarlar, kelime koşması, koşma takımları, ikizleme, ikizlenmeler, sıralamalar, ardışma; Osm. T. atf-ı tefsiri, terkib-i ihtimâlî, mühmelât; Az. T. qoşa sözler; Türkm. T. tirkeş söz; Başk. T. kabatlav hüzzet, kabatlavzar; Kaz. Tat. T. kuş/koş sözler, parlı sözler, kabatlav sözler; Kırım Tat. T. çift isimler, çift sözler; Kırg. T. koş söz; Kzk. T. kos söz, kosarlama; Özb. T. cüft söz, cüft tekrar söz, tekrariy söz; Y. Uyg. T. Cüp söz, tekrarlanma; Alt. T. kolbolu sö; Hak. T. xos xadıl sö, olanay xadıl sö; Tuv. T. narın demdek adı; Yak. T. paaralaspit tıllar, xanılı tıllar” terimleri kullanılmaktadır (Özeren, 2019:25). Türkçedeki ikilemeler ile ilgili ilk çalışma Karl Foy’a aittir. Karl Foy 1899 yılında yaptığı Studien Zur Osmanischen Syntax adlı çalışmada bir taraftan ikilemeleri, saha, anlam, hece sayısı, sözcük arası ve dilbilgisi açısından incelerken, diğer taraftan ikiz olarak kullanılan sözcüklerin yan yana geliş kurallarını da tespit etmeye çalışmıştır (Çoraklı, 2001:53). Türkiyede yapılan çalışmalarda ikileme konusu birçok araştırmacı tarafından ele alınmış ve genellikle benzer tanımlamalar yapılmıştır.

Türkçe Sözlük’te ikilemeler, “anlamı güçlendirmek için aynı kelimenin tekrarlanması, anlamları birbirine yakın, karşıt olan veya sesleri birbirini andıran kelimelerin yan yana

kullanılması: yavaş yavaş, irili ufaklı, aşağı yukarı gibi” şeklinde tanımlanmıştır (TDK, 2005:948).

Zeynep Korkmaz, ikilemeyi “Aralarında belli bir ses düzeni bulunan biçim ve anlamca birbirleriyle ilişkili olan aynı, yakın ya da zıt anlamlı iki veya daha çok kelimenin tek bir kelime gibi anlam göstermek üzere yanyana gelmesiyle oluşturulan kelime grubu” olarak tanımlamıştır (Korkmaz, 2003:123). Korkmaz, ad çekimi ekleri alabilen, cümle içinde ad, sıfat ve zarf görevi yüklenen, anlamı güçlendirmek üzere kullanılan ikilemelerin başlıca türlerini aşağıdaki gibi sınıflandırmaktadır:

- a) Aynı sözcüğün tekrarıyla kurulanlar;
- b) Eş veya yakın anlamlı sözcüklerle kurulanlar;
- c) Zıt anlamlı sözcüklerle kurulanlar;
- d) Aynı sözcüğün ön sesinin değiştirilerek tekrarlanmasıyla kurulanlar

(Korkmaz, 2010:124).

Muharrem Ergin tekrarlar başlığı altında ele aldığı ikileme kavramını “aynı cinsten iki sözcüğün arka arkaya getirilmesiyle oluşan kelime gruplarıdır. Tekrarı meydana getiren iki sözcüğün tekrara iştiraki tamamiyle birbirine eşittir. Fonksiyonları da, şekilleri de, vurguları da birbirinden farksızdır” biçiminde tanımlayarak bunları aynen tekrarlar, eş anlamlı tekrarlar, zıt anlamlı tekrarlar ve ilaveli tekrarlar olmak üzere dört alt başlık altında ele almaktadır (Ergin, 2012:379-380).

Vecihe Hatiboğlu, ikilemeleri “anlatım gücünü artırmak, anlamı pekiştirmek, kavramı zenginleştirmek amacıyla, aynı sözcüğün tekrar edilmesi veya anlamları birbirine yakın yahut karşıt olan sesleri birbirini andıran iki sözcüğün yan yana kullanılması” şeklinde açıklamıştır (Hatiboğlu, 1981:9).

Tahir Nejat Gencan, ikilemeleri “ikilemeler ve ikizle(n)meler” olarak ikiye ayırmıştır. İkilemeleri “anlatıma türlü duygusal ayırtılar katmak için kimi kez sözcükler yinelenir” (karlı karlı, ağır ağır vb.) şeklinde tanımlamış, ikizlenmeleri ise “söze çeşni, biraz da genişlik katmak için birbiriyle ilgili sözcüklerin deyim biçiminde kalıplaşmasından oluşan öbekler” (iş güç, çift çubuk, karı koca vb.) olarak açıklamış ve bunların kelime türlerine göre oluşum biçimleriyle cümledeki görevleri üzerinde durmuştur (Gencan, 2007:193-220).

Leyla Karahan, Türkçede Söz Dizimi adlı çalışmasında ikilemeleri tekrar grubu içinde ele alarak tekrarların, “Bir nesneyi, bir niteliği, bir hareketi karşılamak üzere eş görevli iki kelimenin meydana getirdiği kelime grubudur: eğri büğrü, çoluk çocuk, er geç, senli benli, ezildi büzüldü, deli dolu, şırl şırl, içli dışlı gibi.” Karahan, tekrar grubunun özelliklerini sınıflandırırken şu hususlara dikkat etmiştir:

- a) Grupta yer alan sözcükler arasında hem şekil, hem de anlam ilişkisi bulunmaktadır.
- b) Tekrarlar, anlamı kuvvetlendirir; nesne ve harekete çokluk, süreklilik ve beraberlik anlamı kazandırır.
- c) Bağlama ve çekim edatları dışında bütün sözcüklerle tekrar grubu kurulabilir. Ünlemler tekrara elverişli sözcüklerdir.
- d) Grubu meydana getiren unsurlar çekim eki taşıyabilir.
- e) Grupta yer alan sözcüklerden biri, zaman içinde tek başına kullanımdan düşmüş olabilir.
- f) Tekrar grupları, söz dizimi içinde isim, sıfat, zarf ve fiil görevi yapar.
- g) Bu grupta her unsur kendi vurgusunu taşır. Sözcükler arasında virgül konmaz

(Karahan, 2010:60-62).

Berke Vardar, Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü’nde ikilemeleri “Alm. Geminatio, Verdoppelung, Reduplikation, Fr. gemination, redoublement, reduplication, İng.

gemination, reduplication) anlama güç katmak amacıyla bir birimi, seslemi yineleme, aralarında benzerlik bulunan birimleri art arda kullanma” şeklinde tanımlamıştır (Vardar, 2007:119).

Çeşitli kaynaklarda eşdeğerlerine rastlayabileceğimiz bu tanımlardan anlaşılacağı üzere ikileme Türkçenin en eski metinlerinden itibaren zengin örnekleriyle karşımıza çıkmaktadır. Göktürk yazıtlarında 15, Eski Uygur Türkçesinde 262, Kutadgu Bilig’de 197, Dîvânü Lügâti’t Türk’te 162 ve yine Nehcü'l-Ferâdis, Kısasü'l-Enbiyâ ve Mukaddimetü'l-Edeb gibi Harezmi dönemi eserlerinde pek çok ikilemenin yer aldığı konuyla ilgili çalışma yapan araştırmacılar tarafından ortaya konulmuştur (Alkaya, 2008:38).

Bu çalışmada Afganistan sahası Özbek Türkçesinde akrabalık terimleriyle kurulan ikilemeler ele alınmıştır. İlk olarak Afganistan sahası Özbek Türkçesine ait 9 manzum ve mensur eser taranarak ikilemelerin geçtiği sayfa ve satır numaraları tespit edilmiş, ardından elde edilen yapılar alfabetik sıraya göre dizilmiş, daha sonra bu ögelerin anlam ya da anlamları verilmeye çalışılmıştır. İkilemelerin geçtiği beyitler ve satırlar ise ögelerin alt kısmında verilmiştir. Tarama, tespit ve anlamlandırma aşamasında sözcüklerin yalnız gerçek anlamlarıyla değil, şair ve yazarların yüklediği anlamlarının da beyitler ve satırları anlamada dikkate alınması gerektiği kanaatine varılmıştır. Beyit ve satırların hemen sonunda ve sağ tarafında parantez içinde yazarın soyadı, eserin yayım yılı ve sayfa numaraları verilmiştir.

İkilemeler çeşitli yönden ele alınarak sınıflandırılabilir. Dolayısıyla bugüne kadar yapılan çalışmalarda Türk dilinin tarihî ve çağdaş lehçelerine ait ikilemeler çeşitli yönden incelenerek sınıflandırılmıştır (bk. Alkaya, 2008; Hatiboğlu, 1981; Aktan, 2010; Özden ve Doğan, 2017; Sev, 2004; Erdem, 2005; Atmaca ve Kral, 2015). Bu çalışmada ise Afganistan sahası Özbek Türkçesi metinlerinden elde edilen ikilemelerin anlam, köken ve kuruluş bakımından incelenmesi uygun görülmüştür.

1. Anlam Bakımından İkilemeler

Türkçede ikilemenin ortaya çıkmasındaki en önemli etken anlamdır. Türk düşüncesindeki durmadan gelişen anlamlara yeni kalıplar bulmak, kavramları belirtmek için, sözcükleri yan yana getirip bir tek sözcük gibi kullanma yoluna gidilmiştir. Böylece, anlamı belirtmek, pekiştirmek, güçlendirmek amacıyla yeni bir sözcük yaratır gibi, iki sözcük yan yana getirilmiş ve bu birlikten ortaklaşa yeni bir anlam, güçlü bir kavram elde edilmiştir (Hatiboğlu, 1981:55). Afganistan sahası Özbek Türkçesinde akrabalık terimleriyle kurulan ikilemeler anlam bakımından eş anlamlı sözcüklerden oluşan ikilemeler, yakın anlamlı sözcüklerden oluşan ikilemeler ve zıt anlamlı sözcüklerden oluşan ikilemeler olmak üzere üç alt başlık altında ele alınmıştır.

1.1. Eş Anlamlı Sözcüklerden Oluşan İkilemeler

Bu tür ikilemelerde, sözcükler görünümde aynı anlamlı kabul edilirse de birbirlerinin yerinde kullanılmadıkları için, gerçekte aynı anlamlı değillerdir (Hatiboğlu, 1981:58). Eş anlamlı kelimeler birlikte kullanılarak anlamı güçlendirir ve anlatıma kolaylık sağlar (Alkaya, 2008: 48) Taranan metinlerden elde edilen bulgulara göre Afganistan sahası Özbek Türkçesinde akrabalık terimleriyle kurulan eş anlamlı ikilemeler sayı bakımından birkaç örneğin ötesine geçmemektedir: *ata ecdat, ata baba, er yigit, qoni qoshni*.

1.2. Yakın Anlamlı Sözcüklerden Oluşan İkilemeler

Bu tür ikilemeler, anlam olarak birbirine yakın olan sözcüklerin bir araya gelmeleriyle oluşan yapılardır. Bu tür ikilemelerde, “Her iki sözcüğün kendi anlamında başlı başına kullanıldığı görülür. Fakat yakın anlamlı sözcüklerden oluşan ikilemelerdeki sözcüklerin bazılarında anlamdan başka ses ve biçim yakınlıkları da vardır.” (Hatiboğlu, 1981:58). Afganistan sahası Özbek Türkçesinde akrabalık terimleriyle kurulan yakın anlamlı ikilemelerin sayısı eş ve zıt anlamlı sözcüklerden oluşan ikilemelere göre daha belirgindir. Yakın anlamlı sözcüklerden oluşan ikilemeler aynı zamanda anlamca birbirleriyle ilgili sözcüklerin bir arada

kullanılmasıyla oluşan ikilemeler olarak da değerlendirilebilir: *aga ini, ana hatun, ana kız, apa singil, apa üke, ata kız, el tabâr, el ulus, hatın kız, ini ağa, kavm-u qarındaş, kız-u ferzend, yaş yigit.*

1.3. Zıt Anlamlı Sözcüklerden Oluşan İkilemeler

Zıt anlamlı sözcüklerin, yan yana ikileme biçiminde kullanılması, çok defa açıklanması istenilen kavramın sınırlarını belirtir (Hatiboğlu, 1981:59). Bu tür ikilemeler, mecaz yoluyla yeni bir kavram yaratmaya, iki karşıt kavramı uzlaştırıp iki kutuplu bir düşünce anlatmaya yararayan yapılardır (Ağakay, 1954:104). Bilal Aktan, *Dîvânu Lügâti't-Türk'ün Söz Varlığında Yer Alan İkilemeler* adlı çalışmasında Dîvânu Lügâti't-Türk'te yer alan ikilemeleri sadece anlam bakımından ele alarak *ata ana, erkek tişi* gibi yapıları zıt anlamlı ikilemeler olarak değerlendirmiştir (Aktan, 2010:10-11). Söz konusu örneklerden hareketle çalışma sırasında incelenen metinlerden elde edilen aşağıdaki yapılar Afganistan sahası Özbek Türkçesinde akrabalık terimleriyle kurulan zıt anlamlı ikilemeler olarak kabul edilmiştir:

ana baba, ata ana, ayal-erkek, boba moma, çâl-u kempîr, er hatun, erkegi-ü hatını, erkek ayal, qarri yaş, kelin kiyav, kız oğul, moma boba, oğul kız, pîr-ü cevân, yaş-u qarri.

2. Köken Bakımından İkilemeler

Türkçede anlamı açıklamak, kavramı pekiştirmek için hemen hemen her tür sözcükten oluşan ikileme kurulabilir (Hatiboğlu, 1981:18). Türklerin çeşitli nedenlerden dolayı farklı coğrafyalara göç etmeleri, farklı dinî inançları benimsemeleri, farklı etnik gruplarla sosyal ve kültürel temaslarda bulunmaları neticesinde Türkçeye giren yabancı kökenli sözcükler, zamanla kalıplaşarak tek bir kavramı ifade eder haline gelmiştir (Tekin, 2001:106-107). Türk dilinin diğer lehçe ve ağızlarında olduğu gibi Özbek Türkçesinde de hem Türkçe hem yabancı kökenli sözcüklerden oluşan ikilemelere rastlamak mümkün. Afganistan sahası Özbek Türkçesinde akrabalık terimleriyle kurulan ikilemeler köken bakımından Türkçe kökenli, yabancı kökenli ve Türkçe-yabancı kökenli sözcüklerden oluşan yapılar olmak üzere üç alt başlık altında ele alınmıştır.

2.1. Türkçe Kökenli Sözcüklerden Oluşan İkilemeler

Afganistan sahası Özbek Türkçesi metinlerinden elde edilen akrabalık terimleriyle kurulan ikilemelerin çoğu Türkçe kökenli sözcüklerden oluşan yapılardır: *aga-ini, ana-hatunlar, ana-kız, apa singil, apa-üke, ata ana, ata-kız, ata baba, boba- moma, él tabâr, ér yigit, ér-hatın, erkegi-ü hatını, hatın kız, ini-aga, qarri-yaş, kelin-kiyav, kız-u oğul, komi-koşni, moma-boba, oğul-kız, yaş-u qarri, yaş-u yigit.*

2.2. Yabancı Kökenli Sözcüklerden Oluşan İkilemeler

Taranan metinlerde Afganistan sahası Özbek Türkçesinde akrabalık terimleriyle kurulan yabancı kökenli sözcüklerden oluşan ikilemeler için şu iki örnek geçmektedir: *çâl-u kempîr, pîr-ü cevân.*

2.3. Türkçe-Yabancı Kökenli Sözcüklerden Oluşan İkilemeler

Bir unsuru Türkçe, diğer unsuru yabancı kökenli sözcüklerden oluşan ikilemeler Türkçenin bütün tarihî ve çağdaş lehçelerinde olduğu Özbek Türkçesinde de kullanılmıştır. İncelenen metinlerden elde edilen bulgulara göre Afganistan sahası Özbek Türkçesinde akrabalık terimleriyle kurulan bu tür ikilemeler sayıca fazla değildir: *ata-ecdâd, ayal-erkek, él-ulus, erkek-ayal, kavm-u qarındaş, kız-u ferzend.*

3. Kuruluş Bakımından İkilemeler

Afganistan sahası Özbek Türkçesinde akrabalık terimleriyle kurulan ikilemeler kuruluş bakımından bağlaç kullanılmadan oluşturulan yapılar, bağlaç kullanılarak oluşturulan yapılar ve öğeleri yer değiştirmiş olan yapılar olmak üzere üç alt başlık altında ele alınmıştır.

3.1. Bağlaç Kullanılmadan Oluşturulan İkilemeler

Afganistan sahası Özbek Türkçesinde akrabalık terimleriyle kurulan ikilemeler arasında bağlaç kullanılmadan oluşturulan yapıların sayısı bağlaç kullanılarak oluşturulan yapılara göre daha fazladır. Bağlaç kullanılmadan oluşturulan yapılar şunlardır: *ağa-ini, ana-hatunlar, ana-kız, apa singil, apa-üke, ata ana, ata-ecdâd, ata-kız, ata baba, ayal-érkek, boba- moma, él tabâr, él-ulus, ér yigit, ér-hatın, érkek-ayal, hatın kız, ini-ağa, qarri-yaş, kelin-kiyav, komi-koşni, moma-boba, oğul-kız.*

3.2. Bağlaç Kullanılarak Oluşturulan İkilemeler

Taranan metinlerden elde edilen bulgulara göre bağlaç kullanılarak oluşturulan yapılar sayı bakımından daha azdır. Afganistan sahası Özbek Türkçesinde akrabalık terimleriyle kurulan ikilemelerden sadece birkaçı bağlaç kullanılarak oluşturulmuştur. Bu yapılar hem Türkçe hem yabancı kökenli sözcüklerden oluşan ikilemelerde görülmektedir: *çâl-u kempîr, erkegi-ü hatını, kavm-u qarındaş, kız-u ferzend, kız-u oğul, pîr-ü cevân, yaş-u qarri, yaş-u yigit.*

3.3. Öğeleri Yer Değiştirmiş Olan İkilemeler

İkilemeleri oluşturan unsurlar çoğu zaman birbirleriyle yer değiştirmektedir. Afganistan sahası Özbek Türkçesinde akrabalık terimleriyle kurulan ikilemeler arasında bu tür yapılara da rastlanmaktadır. *ağa-ini/ini-ağa, kız-u oğul/oğul-kız, boba-moma/moma-boba, ayal-érkek/érkek-ayal, qarri-yaş/yaş-u qarri.*

Sonuç

Bu çalışmada, Afganistan sahasında Arap alfabesiyle yazılmış dokuz farklı manzum ve mensur Özbekçe eser taranarak akrabalık terimleriyle kurulan toplam 31 ikileme tespit edilmiştir. Çalışma sırasında elde edilen yapılar anlam, köken ve kuruluş bakımından incelenmiştir. Anlam bakımından ikilemeler; eş, yakın ve zıt anlamlı sözcüklerden oluşan yapılar olmak üzere üç alt başlık altında ele alınmış, inceleme neticesinde zıt anlamlı sözcüklerden oluşan yapıların sayısı eş ve yakın anlamlı sözcüklerden oluşan yapılara göre daha fazla olduğu ortaya konulmuştur.

Akrabalık terimleriyle kurulan ikilemeler köken bakımından Türkçe kökenli, yabancı kökenli ve Türkçe-yabancı kökenli sözcüklerden oluşan yapılar olmak üzere üç grupta ele alınmış, değerlendirme sırasında Türkçe kökenli sözcüklerden oluşan yapılar daha belirgin bir şekilde göze çarpmıştır. Taranan metinlerde yabancı kökenli sözcüklerden oluşan ikilemeler olarak *çâl-u kempîr* ve *pîr-ü cevân* yapılarına rastlanmıştır. Yine söz konusu çalışmada bir ögesi Türkçe, diğeri yabancı kökenli sözcüklerden oluşan ikilemeler olarak 5 yapı tespit edilmiştir.

Kuruluş bakımından ikilemeler bağlaç kullanılmadan oluşturulan yapılar, bağlaç kullanılarak oluşturulan yapılar ve öğeleri yer değiştirmiş olan ikilemeler olmak üzere üç alt başlık altında ele alınmış, incelenme sonucunda bağlaç kullanılmadan oluşturulan yapıların bağlaç kullanılarak oluşturulan yapılara göre daha fazla olduğu tespit edilmiştir. İncelenen metinlerde ikilemeyi oluşturan öğelerin bazen birbirleriyle yer değiştirdiği dikkat çekmiştir. Şekil bilgisi bakımından ilgi hali (erkegi-ü hatını) ve çokluk ekiyle (ana-hatunlar) kurulan yapılara da rastlanmıştır.

Sözlük

Ağa-ini “kardeş”

Ağa-ini tatu bolsa, tağni talxân kılar, apa-singil tatu bolsa, uynı bostân kılar (Köhken, 2021: 64).

Ana-ğatun “anneler, hatunlar”

Ana-ğatûnlar, olarnı ğafletge yaqalab alğanları uçun ğursand idiler (Khangeldi, 2017: 25).

Ana-kız “anne ve kız”

Her kün anasının tizesi tübide otırib Yakub baladan gapırıp turar ikenler ana-kız (Khangeldi, 2017: 69).

Apa singil “kız kardeşler”

Şunday iken, pes ey analar, kızlar / Büviler, ğanımlar, apa-singiller (Labib, 2020: 104).

Apa-üke “kardeşler, kız kardeşler”

Apa-ükeler sağınç bilen bağırlaştı bir-biravnı kısb (Khangeldi, 2022: 85).

Ata anasız “annesiz babasız, kimsesiz”

Dür-i yetimdir sözim, kulakka taqıb asrağıl / Él asrağay yetimni, çû kalsa ata-anasız (Labib, 2020: 60).

Ata-ecdâd “ecdat”

Bu yurt ve bu toprağlardaki millet, ata-ecdâdlarıdan qalğan töre ve yöreler bilen yaşab turgan (Khangeldi, 2017: 7).

Ata-kız “baba kız”

Milli basning ğareket saati keldi ve ata-kız minib şehirge cönediler (Khangeldi, 2022: 77).

Ata baba “ecdat”

Uşbu kün ata-babang dék eyle ğidmet tilge köp / Qavm-u qarındaşdan eger sên katta rağmet isteseng (Neyazi, 2020: 347).

Ayal-érkek “kadın ve erkek”

Élğandan alıb uluğvarlargaça, ayal-érkek, katta-kıçık barça temâşâçılarnıng ağızları açk ve közleri meydandağı alevning üstiden aynalıb turgan ve numâyış körseteyatgan türlü türlü kanatlık uçadıklanlarga idi (Khangeldi, 2017: 168).

Boba- moma “nine ve dede, herkes”

Boba-momalarımızdan ata-analarımızga, olardan bizge ve bizden ise balalarımızga ve nebirelerimizge qoyıb ketedikenlerimizdir töre (Khangeldi, 2017: 153).

Çâl-u kempîr “karı koca”

Ak saçlı çâl-u kempîrlerdi hem âtıb teşlehti (Khangeldi, 2022: 42).

Él tabâr “halk, millet, karındaş”

Ölken qıvançingızını tikleş kérek âcûnda / Quzğalıng él-tabârım, sevmey bolar mı sizni (Andhoyı, 2012: 244).

Él-ulus “millet, halk”

Énaqlık élgı-nı siz birge uşlab ittifâk eyleng / Vaţan âbâd yaşnar él-uluslar barçası
hırram (Andhoyı, 2008: 40).

Ér yigit “kahramanlar”

Ülke çin farzandı-dan âbâdlik-ni köz tutar / Tınmayın, ey ér yigit, hıdmat kıur çağing
bu çağ (Labib, 2020: 38).

Ér-ĥatın “karı koca”

Ér-ĥatınning uruşı, yaz küninging yağışı (Köhken, 2021: 140)

Érkegi-ü ĥatını “hepsi, bütün ahali”

Uşbu yurtning erkegi-ü ĥatını tağ kébi heybetlik, lékîn sâkîn (Khangeldi, 2017: 8).

Érkek-ayal “karı koca, erkek ve kadın, herkes”

Sarıpul élining katta-kıçığı, érkek-ayalınımın dudaklarığa sévinç gül moğçaları açgan
(Khangeldi, 2017: 158).

Ĥatın kıız “kadınlar, bayanlar”

Ĥatın-kızlarınımın ĥalkara bayramı / Hemengizge kıutluk, mübarek bolsın (Labib, 2020:
104).

İni-ağa “kardeş”

Él üçün ey nâz perver çağalar / Til üçün ferzâne ini-ağalar (Andhoyı, 2012: 302).

Ĥarrı-yaş “yaşlı genç, herkes”

Heyit kéldi, mübarek ülkedaşlar / Mübarek barçangizge ĥarrı-yaşlar (Yarqın, 2014: 42).

Ĥavm-u ĥarındaş “halk, millet”

Ĥavm-u ĥarındaş hem de kışlaqdaki her kim Kökçe kıızalaqını köp severdi (Khangeldi,
2022: 24).

Kelin-kiyav “gelin damad”

Her boyda uzun kelte yağaçlar, gûya kelin-kiyavning kélišini temâşâ kıladékan-dek iki
tamanda şaf tutgan (Khangeldi, 2017: 9).

Ĥız-u ferzend “evlad, çoluk çocuk”

Ĥatın, yani ana, apa-singil / Ĥatın, ĥayat yoldaşı-yu kıız-u ferzend (Labib, 2020: 104).

Ĥız-u oğul “kıız oğul, çoluk çocuk”

Hıdmet éyleylik bari kıız-u oğul pîr-ü cevân, yaşnasun Afganistan (Tali, 1995: 7).

Ĥonı-Ĥoşnı “herkes, bütün halk”

Deĥkân, terâktörçi, işçi, ĥonı-ĥoşnı barça yardım éter idi ĥâşılâtını yığışığa (Khangeldi,
2022: 36).

Moma-boba “nine ve dede, ecdat”

Munçasını ata-analarından, moma-bobalarından, munçasını ham yakınları ve tigreklerinden,
kılganını ise dört mevsimning ıssıg savıgını tecrübe kılıb ürgendiler (Khangeldi, 2017: 235).

Oğul-kız “oğul kıız, çoluk çocuk”

Oğul-kız yağışı bolsa, ata-ana ĥorsand bolur (Köhken, 2021: 121).

pîr-ü cevân “yaşlı genç, herkes”

Hıdmet éyleylik bari kız-u oğul pîr-ü cevân, yaşnasun Afganistan (Tali, 1995: 7).

Yaş-u qarri “yaşlı genç, herkes”

Tabuğıga secde kılganlar yazuğdan pâk olur / Kâba toprağın öperler baş égib yaş-u qarri (Labib, 2020: 201).

Yaş-u yigit “yigit, genç, kahraman”

Oğlın Yakub ham éndi yaş-u yigit bolıb qalıbtı (Khangeldi, 2017: 54/5).

Kaynaklar

Ağakay, M. A. (1954). Türkçede kelime koşmaları. *Türk Dili Araştırmaları Yayınları Belleten*, s. 97-104.

Aktan, B. (2010). Dîvânu Lügâti't-Türk'ün Söz Varlığında Yer Alan İkilemeler. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, s. 1-12

Alkaya, E. (2008). Orta ve Doğu Karadeniz Ağzlarında Görülen İkilemeler Üzerine Bir Değerlendirme. *Turkish Studies*, Y. 3, S. 3, s. 37 – 76.

Aksan, D. (2015). *Türkçenin Sözvarlığı*. Ankara: Bilgi Yayınevi.

Andhoyı, M. E. Metin (2012). *Çeşm-i Gezâle*. Kabul: Emiri Yayınevi.

Andhoyı, G. S. Vekilzade (2008). *İzgü Niyet*. Kabul: Afgan Mesleki Basımevi.

Atmaca, E. ve Kral, Ö. F. (2015). Kazak Türkçesindeki İkilemelerin Sınıflandırılması. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Y. 4, S. 1, s. 194-213.

Neyazi, N. (Baskıya Hazırlayan) (2020). *Afganistan'da Özbek ve Türkmen Dillerinin Resmî Makamının 17. Yılığî Münasebetiyle, Unutulmas Makale ve Şiirler Toplamı*. Waja Yayınevi.

Çoraklı, Ş. (2001). Türkçenin Yaratma Gücü: İkileme. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 17, s. 53-60.

Çürük, Y. (2016). İkilemelerin Dilbilgisel Anlamları. *International Journal of Social Science*, S. 48, s. 397-411.

Erdem, M. D. (2005). Harezmi Türkçesinde İkilemeler ve Yinelemeler Üzerine. *Bilig*, S. 33, 189-225.

Ergin, M. (2012). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım, Yayın ve Tanıtım.

Gencan, T. N. (2007). *Dilbilgisi*. Ankara: Tek Ağaç Eylül Yay.

Hatiboğlu, V. (1981). *Türk Dilinde İkilemeler*. Ankara: TDK Yayınları.

Karahan, L. (2010). *Türkçede Söz Dizimi*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Khangeldi, E. N. (2017). *Türkistan Bayramı Ergenequn*. Ankara.

Khangeldi, E. N. (2022). *Akışning İzi Kökçe ve Ceyhûn*. Titatu Araştırma Merkezi.

Korkmaz, Z. (2003). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.

Köhken, M. A. (2021). *Ölmez Sözcükler*. Kabul: Âzâdi Yayınevi.

Labib, S. M. A (2020). *Porloq İnşular*. Ankara: Öztepe Matbaası.

Özden, M. ve Doğan, L. (2017). Doğu Trakya Ağzlarında Kullanılan İkilemeler. *İdil*, Y. 6, S. 32, s. 1173-1206.

- Özeren, M. (2019). *Kırgız Türkçesi Ağzlarında İkilemeler*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Sev, G. (2004). Divan-ü Lügat-it Türk'te İkilemeler. *Türk Dili Dergisi*, S. 634, 497-510
- Suçin, M. H. (2006). Türkçe ve Arapça İkilemelerde Sözcük Dizilişi ve Ses Benzeşmesi. *Ekev Akademi Dergisi*. S, 28, s. 281-294.
- Tali, S. Y. (1995). *Senger Sesi*. Pişavur: Kıssa-Hani Matbaası.
- Tekin, Ş. (2001). *İl Kelimesi ve İştikaklarının Hikayesi, İştikakçının Köşesi, Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler*. İstanbul: Simurg Yayınları, s. 103-119.
- Türk Dil Kurumu (2005). *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.
- Vardar, B. (2007). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları.
- Yarqin, S. (2014). *Yulduzlar İziden "Özbek Genç Şairleri"*. Kabul: İtisam Yayınevi.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;
 Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.
2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.
3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.
4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.